

TANULMÁNYOK

Újraértelmezések világi – avagy az irodalom-birodalom önmegértési konfigurációi

† A. GERGELY ANDRÁS

Talán mindannyian és sokszor elcsodálkozunk azon, hogy az irodalom világa (avagy inkább világi) mennyi minden tudásra és képzetre készítetnek, mily élmény- és élvezetvilágot hoznak folytonosan, mindegyre megújulva, egymásba hullámzó közök, egymásra toluló hullámok formájában is, megismerési burjánzások, észlelési küzdelmek változatos mezőiben és azokon túl is. A kortárs irodalmi érdeklődésnek ugyanakkor nem véletlen, s még kevésbé fölösleges játszmája, hogy fordításban és fordításban, átértelmezésben és valaminő „ön-nemzés” meghatározásában is rendre új-meg-új szempontokat, eltérő beszédmódokban és stílusokban megfogalmazódó önértelmezéseket is kínál, olykor egészen új világokat formálva, irodalmi kánonokat és megértésmódokat is érzékítve beszéli el önnön-magát – valójában az értelmezések értelmezését is sugallva.

E zajló és (olykor jegesedő, máskor fölhabzó) rendszerint igen intenzív önértelmezések körét az irodalomra vonatkoztatott antropológiai diskurzusok is figyelembe veszik (mert hát tapasztalati valóságot, „empirikus mezőket” értelmezve kényszerülnek is erre, hisz ilyen maga az antropológiai közelítésmód), nem is ritkán visszahatva magára az irodalomra, írói beszédmódokra, interpretációs korszakokra, vagy legalább megértési tartományokra, kultúraközi értelmezések újraértelmezésének még lehetséges dimenzióira irányítva a kutatói figyelmet. Amire itt most szűkebben készíteném a figyelmet, az egy kissé nehezen egyszerűsíthető megoldás, avagy inkább felfogásmód és eljárás, mely az értést, értelmezést nem kevesebbre (s még kevésbé „funkcionális” önmagára) vezeti vissza, mint olyan kísérletekre, melyek az értelmezések értelmezéseihez vezetnek közelebb, s ennyiben az etnológia, kulturális antropológia, néprajzi kutatás metodológiájához kapcsolhatók. De maga a kötet, Wolfgang Iser: *Az értelmezés világa* című munkája¹ maga is úgy vándorol az értelmezések értelmezhetőségei között, mintha irodalmi kánonok (Shakespeare),

¹ Wolfgang Iser (2004): *Az értelmezés világa*. Ford. Lajosi Krisztina. Gondolat, Budapest, 207 oldal

TANULMÁNYOK

hermeneutikai körök (Schleiermacher, Ricoeur), kultúraközi beszédmódok (Thomas Carlyle) és további jeles mások elemzése nyomán „az értelmezés konfigurációit” vonultatná fel egy labirintusban bolyongás során. A kiadói szándék is megerősíti ezt a hátoldali szövegben: „Az értelmezés mint létmód már néhány évtizede szinte kötelező jelmondatává vált az irodalomtudomány különféle irányzatainak, de gyakran üresen csengő töltelékcsóként tetszeleg a szövegekben. Wolfgang Iser az értelmezés világában kalauzolja el az olvasót, górcső alá véve az egyes értelmezésfajták közti különbségeket, melyek más és más alakot öltenek annak függvényében, hogy ki, milyen értelmezői közösség nyelvén, mit értelmez. Az értelmezés magától értetődő, természetes antropológiai igény, de az egyes típusai kontextusfüggők. Iser ezeket a kontextusokat és a megközelítési módjukat járja körül. A könyv tudományközi szempontokat érvényesítve mutatja be, hogy az egyes tudományágak eddig egymással teljesen különbözőnek gondolt értelmezésmódjai tulajdonképpen nem is állnak olyan messze egymástól, és ezek az egymástól elszigetelt világok más nyelven és más szemszögből, alapvetően azonos elvek alapján ugyanarról beszélnek: a mi emberi létünkről.”

S még mielőtt a fentebb utalt Schleiermachernél is „jobban akarnánk érteni a szerzői szándékot, mint maga a megformálója”, nézzük mit mond Iser maga saját szándékáról: „E könyv az értelmezés mibenlétével foglalkozik, azzal a céllal, hogy cáfolja azt az általánosan elterjedt nézetet, hogy az értelmezés magától értetődő tevékenység, amely természetesen igazodik az értelmezés tárgyához, és nem szorul magyarázatra. Véleményünk szerint egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy milyen formát ölthet az értelmezés. E könyv tudományos vizsgálódásainak ezen értelmezésfajták alapos szemügyre vétele a központi témája. Az értelmezés ilyen jellegű taglalása annál is inkább helyénvaló, mivel mostanában az értelmezésfajták burjánzásának lehattünk tanúi. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az értelmezés többé már nem azonosítható a hermeneutikával. A hermeneutika csak egyik alapvető fajtája az értelmezésnek, amely a megértésre nyitott szövegekkel foglalkozik. De amikor valami nem írottal vagy nem szövegszerűvel találjuk szemben magunkat, mint például a kultúra, az entrópia vagy éppenséggel az összemérhetetlen (incommensurable), értelmezési eljárásaink megváltoznak.” (7. old.)

Már előző, magyarul is megjelent könyvében Iser éppen a valóság és a képzelet, a szövegszerűség és a fordítás, a fiktív és a kombinált aktusok önfeltárára vonatkozó értelmezési mezőivel foglalkozik, a pásztorregénnyel, az emlékezettel, az eljátszással, ismétlődéssel, színrevittel és megkettőződéssel, nem utolsósorban az antropológiai megismerés metodológiájával, filozófiai fikciók és képzeletjátékok, utánpótlás és szimbolizáció költészeti-színházi-irodalmi kölcsönhatásaival, melyeket azután a szövegjáték, színrevitel és a „játszva levés” mint antropológiai jelenség követésével tesz teljessé.² A hetvenes években kezdett hatni az a nyelvi értelmezésmód, mely a

² Wolfgang Iser (2001): *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényén*. Osiris, Buda-

TANULMÁNYOK

„hallgatolagos tudásunk” nyomán előáll megértéssel, a befogadás „fikció és valóság közötti” olvasásfenomenológiai sajátosságaival foglalatосkodott. E két pólus közötti értelem szerű másság és ellentét Iser szótárában egy hárompólusú szerkezet alá sorolhatók, mint a valóság- vagy fikció-kreálmányok, ide értve regényes, színpadi, olykor filozófiai, vallási vagy nyelvi, s még általánosabban „az értelmezés piacterére” hozott változatok képzeleti oldalát is, melyeket új kötetében vesz fókuszába. Ebben az irodalmi és közlési kánonban a fordítás éppúgy értelmezés, mint az önreflexiók, a tranzakciók, fordítások vagy megismerési kísérletek, melyek utóbb a legkülönbélebb konfigurációkba rendeződnek tekintetünk előtt. Sőt, a kultúra jeleinek visszafordulása, visszahatása, s az értelmező szándékának megfeleltetett „tekintély és kánon” (második fejezet), a „hermeneutikai kör” (önreflexió, egymásba ágyazódások, „tranzakciós hurkok” mint harmadik fejezet), továbbá a néprajz beszédmódjaiban megteremtődő szimbolikus beszédmódok mint lehetséges megértési körök (negyedik fejezet), a burjánzó fordíthatóság mint sokpólusú belátás (ötödik fejezet), s végül „az értelmezés konfigurációi” (hatodik fejezet) adják a kötet rendszerét, melyben a tartalmak egymásba játszóg megfeleltetései úgy simulnak a „kultúraközi beszédmódok” labirintusába és az ebben lehetséges bolyongásba, hogy ezek magába az „értelmezés világába” kalauzolnak vissza.

A megismerés és megértés kulcsa – úgy fest – mintha az értelmezés maga a kellő tekintélyű szöveg és a szövegmagyarázó hagyomány kelléktárába vezető bejáratot nyitná, merthogy leginkább „az értelmezés tevékenysége által nyílik az értelmezendő és ennek áttétele között” valami olyan rés, melyen át esélyünk támad arra, hogy „hozzáférhetővé tegyük az értelmezés során” megnyitott utat. Mint ezt már bevezetőjében is eligazító szavakkal taglalja, a „hermeneutikai kör” fejezet, mely „a modern hermeneutika kialakulását és fejlődését tárgyalja, érintve olyan kérdéseket is, amelyeket homály fedett a szövegmagyarázó hagyományban, vagyis annak a résznek a tárgyalásával foglalkozik, amely az értelmezés tevékenysége által nyílik az értelmezendő és ennek áttétele között”. Így amikor a néprajzi kutatás, etnológiai pillantás kérdéseivel foglalkozik, olyan „renddel” keres összehasonlítási alapot, mely egyszerre véletlenszerű és egyedi, kulturális kód és ismerős eljárás, értelmezési rutin és megérzés vagy előrevetítés is egyszerre, de ami ettől nem bizonytalanabb lesz, hanem stabilabb és megbízhatóbb. Mi több, magát az értelmezés értelmezését is kiterjeszti a kultúra keletkezésének kutatására és ennek leíró módjaira is:

„Ez alkalmazható a tanulás mindenféle változatára, a gépekére és az emberekére egyaránt, mindenre, amit Norbert Wiener alapvető képletével szólva a rekurzív hurok úgy szabályoz, hogy 'a jövő megnyilvánulását a múlt történéseihez igazítják'. Clifford Geertz néprajzi beszédmódja példaként szolgál ennek az eljárásnak a szemléltetésére. Bemutatja, hogy az emberré válás és a kultúra keletkezése közt tátongó szakadék mily módon hidalható át kizárólag a bemenet/kimenet rekurzióval. Ezzel

TANULMÁNYOK

egyidejűleg épül fel Geertz kultúraértelmezési stratégiájának 'sűrű leírása', amely a néprajztudós számára az adott kulturális jelekben nyilvánvalóan megmutatkozó és burkolt összetevők közti hasadékra világít rá. Ez rekurzív mozgásként működik a megmutatkozó és a burkolt között, és mivelhogy nincsen adott külső referense ennek a kölcsönös áttételnek, az adatok közti ide-oda fuvarozás folyamatos bemenet/kimenet közti ismétlődésben nyilvánul meg, így az ismétlődés a rekurzív hurok referenseként működik, amely egyre terjeszkedő „sűrű leírás”-változatokat eredményez. Ahogyan a hermeneutikai kör is átértelmezésre szorult attól függően, hogy milyen feladatot kellett betöltenie, hasonlóképpen a bemenet és kimenet visszacsatoló hurkait is át kell értelmezni, amikor a tárgy különbözik attól, amivel a néprajztudósok foglalkoztak.” (10. old.)

S mert itt voltaképpen értelmezések értelmezéséről van szó, engedtessek röviden egy kisebb „kanyart” tenni – Iser amúgy is az „egymásba ágyazódó körök” és a „rekurzivitás” néprajzi beszédmódjáról értekezik. A kötet jelentőségéről körülbelül lehetetlen „nagyjából” kiemeléseket és konklúziókat fölvonultatni. Egy gyönyörű rendszer sokrétű megfejtéséről és árnyalt működésének próba-verziójáról van itt szó, melyhez messzi-messzi tájaktól kell magát az értelmező szókészletet is elővarázsolni. Erre most rövid kísérletet teszek, ám annak biztos tudatával, hogy még egy részfejezet valamely részét is csak távolról megidézett okfejtésekkel lehetne kivonatolni vagy körvonalait megrajzolni. Előzetesen csak annyit, hogy talán bármiféle befogadás és megértés nem először és nem csupán az antropológia tudományterületének vált mértékévé az elmúlt fél évszázadban. Küzd ezzel az irodalomtudomány, a kommunikációelmélet, a nyelvelmélet, a szemantika, a diszkurzív politikatudomány, a szemiotika és még számos önállóvá vált tudásterület is. Mindenesetre talán annyi elbeszélhető minderről, hogy az angolszász-amerikai tudásvilág nem sok különlegesen új nézőpontot hozott az európai gondolkodásba (s főként nem sok olyat, amit ne innen importált volna), de az kétségtelen, hogy egyet mindenképpen: a kulturális antropológiát. S jöllehet az USA-ban mindez főként (bár nem csupán) az „őslakosok és modernitások” diskurzus-partvonalai mentén elmélkedők és kutakodók, meg a tudományfilozófiai interpretációk körében vált jelentőssé, de magabiztosan megjelent idővel a kutatásokról szóló beszámolók, az őslakos-narratívák értelmezése, a kulturális emlékezet föltárása, a szimbolikus politikák és kommunikációk rejtélyes belvilágának megvilágítására vállalkozó értelmezések körében is. Ebben a belátó, válaszkereső és új kérdésfeltevésével (a már megismertnek vélt világokat is) újraértelmező tudástartományban jelentkezett az utóbbi évtizedek egyik legizgalmasabb tudományterülete, az irodalomantropológia, mely azt a bátortalan kísérletet tette magáévá, hogy magát az irodalmat, a termelés, közlés, átadás, fordítás, jelképtár, értelmezés, megértés, befogadás, reflexivitás szerény megismeréstudományi eszköztárát rendelte a mű és a műértő közötti „résbe”.

Persze, azok a tudásminőségek, amelyek idővel a hitvilágok, normák, konvenciók és moralitások területén egyre határozottabb karaktert kapnak (megnevezve olykor

TANULMÁNYOK

„a tudás archeológiájaként”, kulturális ökológiaként, szociobiológiaként, kultúrtörténeti narratológiaként, szimbolikus vagy posztmodern közléstudományként, esetleg éppenséggel feminista kritikaként, máskor hermeneutikai problémakörként is), s valójában igen izgalmas tudásegységbe szerveződnek egy olyan tudományterületen, amely a modernitások követését megkésve vállaló magyar tudománymegújulásban az antropológia nevet kapta. (Másutt néha etnológiának nevezik, Iser is váltakozva használja a néprajz, az etnográfia, etnológia, kultúrakutatás, kulturális antropológia fogalmakat.) Valójában amikor nem pusztán „embertudomány” értelemben esik szó róla, hanem mintegy azonos jelentéskörben „komplex kultúrakutatásnak” nevezik, közben eljárásmodot tekintve szimplifikálják az emberi kultúrával foglalkozó többi tudományokat, melyek itt voltaképpen értelmezési aspektusok is (így a filozófiát, a kultúra szociológiáját, a művelődéstörténetet, a művészetelméleteket, diskurzus kutatást stb.), akkor sokszor összemoszák a konvencionális etnográfiával, a népélet-leírással és a leletmentő-tárgykonzerváló folklorisztikai-muzeológiai világgéppel, mely maga is levetkőzni igyekszik a tudományos maradiság-módszertan régi kényszereit. S éppen itt ha lehetséges még belátást igényelni a gondolkodás és az asszociációk híveitől az antropológia befogadási szertartása számára, akkor olyan tudományközi tudásterületre juthatnánk, amelyen nincs tematikus korlát, nincs egyenirányított interpretációs szabályrendszer, nincs kötelező megjelenítési séma, sem időhatár vagy térbeli szűkítési kényszer – de van mindezek helyett a megértés számos további esélye és a paradigmakeresésnek egy speciális alkalmazási területe, mely inkább lenyomata, olvasata, „megszóltatása” a kultúratudománynak, épp abban az átélhető pillanatában, amikor az irodalomantropológia már lassan akadémiai tudásterületté válik.³

Mi több, már pontosan húsz esztendeje, hogy napvilágot látott a Biczó Gábor és Kiss Noémi szerkesztette *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése* címen összeállított kötet,⁴ melyben a szerkesztők által „kidolgozott hipotézis szerint az irodalom és az antropológia kapcsolata olyan szellemtudományos modellt készít elő, amelyben az ember által létrehozott szöveg a kultúra megértését teszi lehetővé, vagyis a textussal való munka során az ún. kulturális 'tények' még inkább allegóriák formájában lesznek hozzáférhetőek. A két diszciplína kapcsolódási pontja a szövegkonstrukció, a kultúra textualizációjának kérdése” – szól a rövid és átfogó ismertetés a kötet bevezetőjében. Az antropológus pedig önmagát a társtudományok művelőitől azzal próbálja megkülönböztetni, hogy egy óceániai törzsről készülő ismertetésben nem átolvassa a szakirodalmat és elmeséli a helytörténet vonatkozásait, hanem oda-megy, letelepszik, átéli az ottlét milyenségét, meghallja és megpróbálja megérteni

³ Az előzményekhez lásd: Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár-Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) (2000): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Budapest

⁴ Biczó Gábor – Kiss Noémi (szerk.) (2003): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 437 oldal

TANULMÁNYOK

az ott élők saját létélményét, megfigyeli értékrendszerüket és rejtett kapcsolataikat, megnevezi ismeretlennek tetsző összefüggések rendjét, majd ezt átengedve a saját értelmezési szűrőjén, „átfordítva” a saját szaktudománya nyelvére, megkísérel olyan interpretációt adni, amelynek része maga a szerzett élményvilág, de mégis el tud emelkedni a primer élménybeszámolótól, kontextusba tudja ágyazni a vizsgált kutatási terület jelentéseit, és ezáltal közvetíteni tudja a jelentések jelentéseit, melyek egyszerre a helyieké, a kutatóé, valamint az egész értelmezést befogadni kész másik kultúráé. E kultúrák közötti tolmácsolás, a pontos következtetésekkel és a megfigyelések élményanyagával együtt nemcsak új tudásterület, de nagyfokú önreflexiót is igényel a kutatótól, a befogatótól, mi több: az értelmezés értelmezőjétől. A kultúra olvasata és interpretációja olyan szöveggé lesz, amelyet nem könnyű másként értelmezni, mint olyan konstruktumot, amely egyszerre eszköz és médium is, „szövegben és a szöveg által konstituált paradigma. A reprezentáció az antropológiai olvasásban magas komplexitásfokú feladat, melyben a kutató (szerző), más néven a résztvevő-megfigyelő, a vizsgált kérdést és önmagát egyidejűleg egy terepen (kon)textualizálja. Ez a felvetés pedig megfordítható: végső soron minden irodalmi szöveg legalapvetőbb fundamentumának, a kulturális alapélménynek szövegesítésé-
ként fogható fel, ez pedig a szerzőt hasonló helyzetbe kényszeríti, mint az antropológust: mindkettő a kultúra jeleit olvassák, allegóriákat tolmácsolnak, illetve hoznak létre” – hangzik fel a kötetből.

Mármost anélkül, hogy e könyvet mint a narratívák, paradigmák, fenomenológiai konstrukciók, hermeneutikai és fikcióelméleti alapkérdések közötti „résskeresések” alapmunkáját kiadósan ismertetném, csupán annyit emelek ki belőle, hogy az olvasás „etnicitása”, a vallás vagy az identitás értelmezéspályái, a cselekvés és a textualizálás retorikai esélyei, a kultuszok és kultúrák múltközvetítési gyakorlata olyan élményértelmezési kereteket kínálnak tehát, amelyek sem a műélvezet és irodalomismereti alaptudás részeként nem jelennek meg, sem pedig a társadalmi terepeken kutató antropológusok számára nem evidensek. De nagyjából itt válik láthatóvá, hogy „az antropológia és az irodalom egyelőre csak a határról kérdez(het), s csupán határtudományos mivoltában képes megszólítani az olvasót, hiszen ‘közös’ akadémiai diszciplínájuk meg nem létezik. Mindkét tudományterület képviselői (talán épp a határon állásból fakadóan) értelmezői, útkereső munkájuk során speciálisan közép-európai problémákat fogalmaznak meg” – s e kénytelen dialógusban mind az irodalmár, mind az etnográfus és az antropológus saját elméleti keretében, saját terepmunkájának eredményeképpen fogalmaz meg fölismeréseket és fordításokat, pontosan ama „burjánzó fordíthatóság” értelmében, melyet Iser ötödik fejezete külön is úgy elemez, mint „az elemek születése a semmi sötét világából”. (119–147. old.)

S itt Iser kötetéhez mint „önreflektáló körszerűség” eszközéhez visszakanyarodva érdemes kiemelni, hogy e magyar szövegválogatásból is főként az világlik elő, mi-

TANULMÁNYOK

lyen módszerek, eljárások, kutatási technikák, értelmezési aspektusok, rendszerező társadalomleírások sokszínű lehetőség-együttese kínálkozik, melyet a szerkesztő(k) így fogalmaz(nak) meg: mit kell tennünk a megértésért, mit tehetünk egyáltalán, „hogyan egy másik kultúrát, társadalmat, a benne élő egyént és az őt meghatározó közösséget megértsük? És valójában mi motiválja ezt az érdeklődést, a kíváncsiságot, az erőfeszítést, hogy a másikat a megértésen keresztül magunkhoz közel emeljük? Mit is *értünk*, amikor valamit *megértünk*?” Iser pedig éppen innen folytatja: bár újdonság számunkra mindez, de a hazai megértéstudományok társadalmi befogadottsága, a hermeneutikai tradíciók ismerete és a tudásterületekre kiterjesztett jelentésség vállalása még korántsem vált közkinccsé, sem normává. Viszont magát a közelítésmódot, illetve ennek történeti aspektusait és értelemtechnikai fázisait is érdemes úgy olvasni, mint irodalmat és antropológiát, avagy a kettő viszonyában a kölcsönösség, átláthatóság és átjárhatóság egy kies válogatását.

Iser utószava éppen ezt teszi: az értelmezés konfigurációiként megnevezi az egyes értelmezési paradigmákat, mintegy mellesleg nem kímélve bennünket a hermeneutika mellett a kibernetika és a differenciálszámítás mint értelmezéstípusok közötti különbségek szemlélésétől sem, hisz (mint kifejti) „működési módjuk közti különbség semmi szín alatt sem szigorú, mivel a hermeneutikai kör, a rekurzív hurok, és a mozgó differenciál egymásba játszanak minden értelmezési tevékenység során. A minden értelmezés során megnyíló határsáv leküzdése teszi ezt az összjátszékot olyan fontossá. A rést azért nevezhetjük határvonalnak, mert elválasztja a tárgyat a regisztertől, így egyikkel sem azonos. A modalitások közti játék során ez a határsávnyi rés, amelyből az értelmezés keletkezik, áthidalható. Következésképpen az értelmezés nem annyira magyarázat, hanem performansz, valamit megtörténtté tesz. Ezáltal fölmerül az utolsó kérdés: miért akarjuk mi minden áron, hogy az értelmezés során történjen valami? A lehetséges választ az antropológiai felépítettségünkben lehet keresni.” (12. old.)

S bár itt az antropológiai felépítettséget lényegében befogadó- és megértőképességként pontosíthatná, de amit és ahogyan kifejt, az nemcsak követhető, hanem impozáns, felemelő, megkísértő és elbűvölő is. Értelmezésként használja a fordítás műveletét, mely „függ az értelmezés tárgyától és a szövegkörnyezettől”, vagyis a fordíthatóság maga ismétlésnek tekinthető, sosem „az” értelmezésről van szó, mint már Umberto Eco is egykor megfogalmazott a térre vonatkozóan (space), melyet „olyan időintervallumnak fogott föl, ahol sokféle kiválasztás (selection) történik”, azaz létrejön az áttétel során az értelmezés tárgya, mely a megértés számára bír majd jelentőséggel. (149. old.) S amikor „az értelmezési módok elkezdene egymással játszani”, akkor a határfelületek simulásával új kapcsolódási módokat alakítanak ki és át, kölcsönössé válik az „összegubancolódt fölrendeltségi viszony”, s egy „kategorikusan kategorizálhatatlan” játék tere formálódik meg, mely már „az értelmezés tudatküszöbeként” lép érvényre.

TANULMÁNYOK

Az értelmezés mint a poétikus jellemvonások egybeolvadásakor vagy egybeolvasásakor létrejövő jelenség a kötet kétszáz oldalán át folyamatos talányban tart és egyszerűsre hoz létre az értelmezés lehetőségei között, ami addig nem létezett. S ha maga a műalkotás ugyanígy valami „örvénylő határsáv által keltett” élmény meghatározójává válhat, hasonlóképpen azzá lehet a róla való értelmezésmódok játéka is. Wolfgang Iser értelmezés-könyve ezt a játékos bevezetést vállalja, bizonyítva önnön szövegtestében is, mennyire nem állnak oly képzelhetően távol a megkülönböztetésre szorítkozó megismerési tudományágak.

Irodalom

- Bednatics G. – Bengi L. – Kulcsár-Szabó E. – Szegedy-Maszák M. (szerk.) (2000): *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*. Osiris, Budapest
- Biczó G. – Kiss N. (szerk.) (2003): *Antropológia és irodalom. Egy új paradigma útkeresése*. Csokonai Kiadó, Debrecen
- Iser, W. (2001): *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényén*. Osiris, Budapest
- Iser, W. (2004): *Az értelmezés világa*. Ford. Lajosi Krisztina. Gondolat, Budapest